

دانشگاه قم

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته فلسفه و کلام اسلامی

عنوان:

معرفت شناسی دینی علامه طباطبایی (ره)

استاد راهنما:

دکتر عباس ایزدپناه

استاد مشاور:

دکتر اسحاق طاهری

نگارنده:

مهدی جلالوند

تابستان ۱۳۹۰

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به:

کریمه اهل بیت(س)، روح والای علامه طباطبایی(ره) و تمام آزاد مردانی که نیک می-
اندیشند و عقل و منطق را پیشه خویش نموده، جز رضای الهی و پیشرفت و سعادت جامعه
اسلامی، هدفی ندارند.

تقدیر و تشکر:

سپاس بی‌کران پروردگار یکتا را که هستی‌مان بخشید و به طریق علم و دانش رهنمونمان شد و به همنشینی رهروان علم و دانش مفتخرمان نموده، خوشه‌چینی از علم و معرفت را روزیمان ساخت.

ضمن تقدیر از همه صاحبان اندیشه‌ای که این اثر، به مدد آثار آنان شکل گرفت، بر خویش لازم می‌دانم از اساتید دوران کارشناسی ارشد که مرا در تحصیل علم و دانش یاری نموده‌اند تشکر نمایم.

از استاد محترم راهنما، جناب آقای دکتر ایزدپناه که با راهنمایی دلسوزانه خویش، مسیر را بر نگارنده سهل نمود و نیز از استاد محترم مشاور، جناب آقای دکتر طاهری که علاوه بر راهنمایی در شکل‌گیری این اثر، روح تحقیق و پژوهش را در اینجانب زنده نمود، کمال تشکر و سپاسگزاری را دارم.

همچنین به زحمات همسر که در سال‌های زندگی و به خصوص سال‌های تحصیل، با صبر و شکیبایی خویش پشتوانه‌ام بوده و راه را بر من هموار نمود، ارج نهاده و کمال سپاس را از او دارم.

چکیده

دین اسلام، برنامه‌ای کامل و جامع است که پاسخگوی تمام نیازهای بشر بوده و خدای متعال، به منظور هدایت انسان در رسیدن به کمال، توسط پیامبر خویش، آن را ابلاغ نموده است. از آنجایی که خدای متعال، در بسیاری از آیات کتاب وحی، اشارت صریح به مطلوب نداشته و کشف آن را به فهم بشر موکول نموده است، یکی از مباحثی که از گذشته توجه اندیشمندان دینی را به خود معطوف داشته و امروزه شدت بیشتری به خود گرفته، نحوه فهم و کشف مقصود واقعی باری تعالی است، تا به سبب آن کمال موعود الهی انسان تحقق یابد. صاحبان آراء دینی شیوه‌های متفاوتی را جهت نیل به این مقصود، مستمسک خویش قرار داده‌اند؛ از این میان طریق علامه طباطبایی که از جامعیت و نزدیکی بیشتری به واقع برخوردار بوده، مورد کاوش این تحقیق قرار گرفته است. لذا ضمن بررسی بسترها و زمینه‌هایی که در شکل‌گیری اندیشه این عالم ربانی تأثیر داشته، پیش‌فرض‌های معرفتی وی برای ورود به معرفت دینی، در باور به خدا، دین، انسان و جهان دانسته شد. با پذیرش این پیش‌فرض‌ها و استمداد از منابع معرفت که شامل قرآن، سنت و عقل می‌باشند، مقدمات فهم دین، مهیا می‌گردد. علامه طباطبایی در این مسیر، برخلاف بسیاری که فهم دین را تنها متعلق یک روش دانسته‌اند، کشف معرفت دینی را از سه طریق ظواهر دینی، عقل و عرفان ممکن دانسته و در عین تفکیک میان این روش‌ها، محصولات آنان را هماهنگ قلمداد نموده است. در پایان این اثر، آسیب‌های و تهدیدهایی که معرفت دینی را خدشه‌دار می‌نمایند، احصاء و عملکرد علامه در مقابله با آنان بررسی شده است.

کلمات کلیدی: علامه طباطبایی، معرفت دینی، معرفت شناسی دینی.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	درآمد تحقیق
۲	۱. مقدمه
۲	۲. بیان مسأله
۳	۳. هدف تحقیق
۴	۴. پیشینه و ضرورت تحقیق
۵	۵. روش تحقیق
۶	۶. حدود و نقطه تمرکز تحقیق
۶	۷. مفاهیم مهم تحقیق
۶	۷-۱. معرفت شناسی
۷	۷-۲. معرفت شناسی دینی
۷	۷-۳. مبانی معرفت دینی
۸	۸. سازماندهی تحقیق
۹	فصل اول: بسترشناسی معرفت دینی علامه طباطبایی
۱۰	۱-۱. بسترشناسی شخصیتی و تربیتی
۱۱	۱-۱-۱. پرورش در بیت فضیلت
۱۱	۱-۱-۲. درک محضر اساتید بزرگ و اثرات ناشی از آن
۱۳	۱-۲-۱-۱. گرایش به تفسیر
۱۴	۱-۲-۱-۲. گرایش به فلسفه
۱۵	۱-۲-۱-۳. گرایش به عرفان
۱۷	۱-۲-۱-۴. گرایش به تألیف
۱۸	۱-۳-۱. اسطوره‌ها

- ۱-۱-۴. همراهان ۱۹
- ۱-۱-۵. امدادهای غیبی و علل آن ۲۱
- ۱-۱-۵-۱. استمداد از اهل بیت در حل مسائل ۲۳
- ۱-۱-۵-۲. اخلاص ۲۴
- ۱-۱-۵-۳. همت بلند ۲۴
- ۲-۱. بسترشناسی معرفتی و فرهنگی ۲۵
- ۱-۲-۱. شرایط ایران و جهان ۲۵
- ۱-۲-۲. شرایط حوزه و دانشگاه ۲۹
- ۱-۲-۳. اقدامات علامه در حوزه‌های علمیه ۳۱
- ۱-۲-۳-۱. پی‌ریزی نهضت فکری در حوزه‌های علمیه ۳۱
- ۱-۲-۳-۲. تربیت شاگردان بزرگ و مؤثر ۳۲
- ۱-۲-۳-۳. ترویج نویسندگی و تألیف ۳۲
- ۳-۱. بسترشناسی اجتماعی ۳۳
- فصل دوم: مبناشناسی معرفت دینی علامه طباطبایی** ۳۷
- ۱-۲. تعریف معرفت دینی ۳۸
- ۲-۲. پیش‌فرض‌های معرفت دینی ۴۱
- ۱-۲-۲. پیش‌فرض‌های هستی‌شناختی ۴۱
- ۱-۲-۲-۱. خداباوری ۴۱
- ۱-۲-۲-۲. دین باوری ۴۳
- ۱-۲-۲-۳. انسان باوری ۴۶
- ۱-۲-۲-۴. جهان باوری ۴۷
- ۲-۲-۲. پیش‌فرض‌های معرفت‌شناختی ۴۹
- ۱-۲-۲-۲. امکان معرفت ۴۹
- ۲-۲-۲-۲. سنجش معرفت ۵۲

۵۵	..... ۳-۲. منابع معرفت دینی
۵۵	..... ۱-۳-۲. ظواهر دینی (نصوص)
۵۵	..... ۱-۱-۳-۲. قرآن (کتاب)
۵۶	..... ۲-۱-۳-۲. سنت قطعی
۵۸	..... ۳-۱-۳-۲. جایگاه اجماع
۵۹	..... ۲-۳-۲. عقل
۶۲	..... فصل سوم: روش شناسی معرفت دینی علامه طباطبایی
۶۳	..... ۱-۳. اهمیت و نقش روش شناسی
۶۶	..... ۲-۳. طرق سه گانه کسب معرفت
۶۶	..... ۱-۲-۳. ظواهر دینی
۶۷	..... ۱-۱-۲-۳. مراتب فهم قرآن
۷۰	..... ۲-۱-۲-۳. روش های تفسیری
۷۲	..... ۳-۱-۲-۳. روش علامه طباطبایی در تفسیر
۷۷	..... ۲-۲-۳. عقل
۷۸	..... ۱-۲-۲-۳. رویکرد اندیشمندان به عقل
۷۹	..... ۲-۲-۲-۳. مراحل حصول معرفت
۷۹	..... ۳-۲-۲-۳. روش فلسفی و تحلیلی
۸۴	..... ۴-۲-۲-۳. تفکر ممدوح در اسلام
۸۶	..... ۳-۲-۳. عرفان
۹۲	..... ۳-۳. هم خوانی طرق معرفت دینی
۹۷	..... ۴-۳. راهبردهای اساسی علامه
۹۷	..... ۱-۴-۳. تأویل
۱۰۱	..... ۲-۴-۳. عنایت به رویکرد تطبیق
۱۰۳	..... ۳-۴-۳. راهبرد تفکیکی

۱۰۵	..... ۳-۴-۴. راهبرد نواندیشی دینی
۱۰۹	..... فصل چهارم: علامه و آسیب شناسی معرفت دینی
۱۱۰	..... ۴-۱. مفهوم آسیب شناسی معرفت دینی
۱۱۱	..... ۴-۲. مصادیق آسیب های معرفت دینی
۱۱۱	..... ۴-۲-۱. آسیب های میناشناختی
۱۱۱	..... ۴-۲-۱-۱. نسبی گرایی
۱۱۴	..... ۴-۲-۱-۲. التقاط
۱۱۵	..... ۴-۲-۱-۳. بدعت
۱۱۷	..... ۴-۲-۱-۴. خرافه پرستی
۱۱۹	..... ۴-۲-۲. آسیب های روش شناختی
۱۱۹	..... ۴-۲-۲-۱. یک جانبه نگری (عدم جامعیت)
۱۲۱	..... ۴-۲-۲-۲. تفسیر به رأی
۱۲۳	..... ۴-۲-۲-۳. گسستگی از فلسفه و عرفان
۱۲۵	..... ۴-۲-۲-۴. گسستگی از زندگی فردی و اجتماعی
۱۲۸	..... نتیجه گیری
۱۳۰	..... فهرست منابع و مآخذ

درآمد تحقیق

۱. مقدمه

امروزه که بشر تمامی میدان‌ها و ساحات انسانی را پیموده و به تعبیر برخی از دانشمندان غرب، بشر پایان جهان را به چشم خود دیده، ندای نیاز به دین و وحی را از عمق جانش می‌شنود و تنها طریق نجات را در پذیرش وحی الهی و تمکین رهاورد انبیا می‌داند. آنان که بر مبنای عدم شناخت انسان و همچنین عدم معرفت صحیح به دین، با تحلیل نادرست خود، همراهی و تبعیت انسان از دین را موجب نگرانی و ایجاد جهنم دنیایی دانسته، تنها به بهشت دروغین و کاذبی قائلند که در آن، انسان گسسته از دین، تنها دین را برای خلوت‌های زندگی و حیات خلوت اجتماعی خود می‌خواهد. اسلام، کلید معمای سیاسی، فرهنگی و اجتماعی روزگار ماست؛ مشروط بر این که تفسیرهای غیر علمی و تبیین‌های انحرافی این عصر را رها کرده، تمام توجه را به منبع لایزال وحی الهی معطوف داریم و لازمه این امر دستیابی به معرفتی صحیح از دین است.

۲. بیان مسأله

گسترش روز افزون علم و دانش نشانی آشکار از تلاش و کوشش انسان معاصر برای کشف علل پدیده‌ها و درک قوانین حاکم بر آنهاست. بشر امروزی در بُعد معرفتی، دچار حیرت علمی، نسبیّت گرایی و عدم ثبات در آراء و عقاید شده است. اگر چه از تولد معرفت شناسی در قالب نوین و به شکل یک علم مستقل، کمتر از یک قرن سپری شده، لکن گسترش و رشد کیفی و کمی وسیعی یافته و توجه بسیاری از اندیشمندان را به خود معطوف داشته است.

یکی از زیرشاخه‌های معرفت‌شناسی فلسفی که در سال‌های اخیر بیش از پیش مورد عنایت پژوهشگران واقع شده، بحث معرفت‌شناسی دینی است. از آنجایی که معرفت‌شناسی دینی از نوع معارف پسینی و بعد از علم است، پژوهنده این عرصه به وجود و ماهیت دین توجهی ندارد بلکه به مجموع معارف حاصل از فهم کتاب، سنت، عقل و تاریخ زندگی پیشوایان دینی و مفاهیم مستفاد از اصول، مبانی، ارکان و فروع دین نظر دارد. به طور کلی، معرفت دینی شناختی است که به اجزاء دین صورت می‌گیرد ولی معرفت‌شناسی دینی به دنبال شناخت طرق وصول به معرفت دینی است.

علامه طباطبایی به عنوان یک فیلسوف، مفسر، عارف، فقیه، اصولی و اسلام‌شناس قرن حاضر، مظهر جامعیت، اوج اندیشه و بلندای معرفت است. لذا با عنایت به خصایص ایشان که درجات کمال، توانایی‌های علمی و نبوغ فکری وی، شخصیتی کم‌نظیر از او ساخته، به بررسی دیدگاه‌های این عالم ربانی در باب معرفت دینی پرداخته خواهد شد.

بنابراین سؤال اصلی تحقیق حاضر این است:

جهت‌گیری معرفتی علامه طباطبایی در دین چگونه بوده و در این مسیر بر کدام مبانی منطقی استوار بوده است؟

و در ذیل این پرسش اصلی به پرسش‌های فرعی نیز پاسخ داده خواهد شد:

۱. بسترهای زمینه‌ساز حرکت علامه در معرفت دینی کدام‌اند؟
۲. عملکرد ایشان در این زمینه بر کدام مبانی معرفتی استوار است؟
۳. علامه در این حرکت و به منظور کشف معرفت دینی از چه روش‌هایی بهره برده است؟
۴. آسیب‌های این معرفت کدام‌اند و علامه در مقابله با آن آسیب‌ها چه رویکردی را در پیش گرفت؟

۳. هدف تحقیق

شارع مقدس اسلام، برای زندگی انسان در دنیا برنامه‌هایی وضع نموده تا در پرتو آن به سوی کمال حرکت کند. این برنامه‌ها و مقررات در قالب قرآن کریم بر پیامبر اکرم (ص) نازل

شده تا قوانین الهی در دسترس بشر قرار گرفته و مسیر حرکت بر او نمایانده شود. بدون شک، فهم انسان از این قوانین، در نوع حرکت و تعیین مسیر او تأثیرگذار بوده و تفسیر این قوانین در تسهیل حرکت انسان، مؤثر واقع خواهد شد. از این روی دستیابی به فهم صحیح دین و تفسیر مطابق با واقع آن، امری غیرقابل انکار است که بایستی تمام تلاش انسان را معطوف به خود سازد.

این تحقیق به دنبال عرضه تصویری از معرفت دینی مرحوم علامه طباطبایی بوده تا ضمن بیان آراء معرفت شناختی ایشان، الگویی از فهم صحیح در دین را ارائه نماید.

۴. پیشینه و ضرورت تحقیق

دیدگاه‌ها و نظرات علامه طباطبایی در دین و پاسخ ایشان به سؤالات و شبهات این حوزه، سابقاً موضوع پژوهش پژوهشگران دینی بوده، در موارد بسیاری ایده‌های وی تبیین گردیده و گاه‌ا‌مورد نقد و نظر تعدادی از اندیشمندان قرار گرفته که به چند نمونه از آثار موجود در این زمینه اشاره می‌شود.

کتاب «مهر تابان»^۱ ضمن ذکر مختصری از زندگینامه مرحوم علامه، به برخی از آراء فلسفی و عرفانی آن مرحوم اشاره می‌نماید. نویسنده این کتاب به آثار تألیف شده توسط مرحوم علامه پرداخته و گزیده‌ای از مباحث آنان را مطرح می‌نماید. گرچه مباحث این اثر به موضوع این تحقیق نزدیک می‌باشد، لکن نگارنده آن بیشتر به دنبال معرفی علامه طباطبایی به جامعه و جهان است، لذا به صورت گذرا به مباحث پرداخته و به بسیاری از امور معرفت شناختی علامه اشاره‌ای ندارد.

در کتاب «تماشای فرزاندگی و فروزندگی»^۲ که برگرفته از مقالات و بیانات آیت‌الله مصباح یزدی درباره‌ی علامه طباطبایی است، خلق و خوی علمی و عملی علامه، نقش وی در معرفی

---

۱. محمدحسین حسینی طهرانی، مهر تابان: یادنامه و مصاحبات تلمیذ و علامه محمدحسین طباطبایی تبریزی، (بی‌جا: باقرالعلوم^(ع)، بی‌تا).

۲. محمدتقی مصباح یزدی، تماشای فرزاندگی و فروزندگی، (تهیه و تنظیم غلامرضا گلی‌زواره)، (قم: مؤسسه آموزش و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۶).

اسلام و به‌خصوص مکتب شیعه به جهانیان، و کوشش‌های فرهنگی ایشان در زمینه احیای اندیشه و ارزش‌های اسلامی و انقلابی از جمله مباحث این نگاشته است. مؤلف این کتاب ضمن بررسی جایگاه تفسیر در میان علمای شیعه و سنی، به سبک و چگونگی روش تفسیر حضرت علامه اشاره کرده و در پایان به معرفی برخی از آثار آن مرحوم می‌پردازد.

اثر دیگر کتاب «روش علامه طباطبایی در تفسیر المیزان»^۱ است که در ابتدا نگاهی به ساختار شکل‌گیری تفکرات علامه در زادگاه او و وضع سیاسی ایران در زمان وی داشته و به منابع اولیه و کتبی که در شکل‌گیری تفسیر المیزان موثر بوده‌اند، اشاره دارد. نویسنده در ادامه به انواع شیوه‌های تفسیر اشاره کرده و جنبه‌های روایی و عقلانی را مورد تحلیل و بررسی قرار می‌دهد و با ارائه گزارشی از دیدگاه علامه نسبت به موضوعات قرآنی و دیدگاه وی نسبت به عقاید شیعه و فهرست منابع و آیات مورد استناد به پایان می‌برد.

گرچه تألیفات مذکور و تعدادی دیگر که ذکری از آنها به میان نیامد، به گونه‌ای مرتبط با موضوع این تحقیق هستند، لکن همه آنها یا به صورت ضمنی به برخی مباحث آن اشاره داشته‌اند، یا تنها به یک بعد از ابعاد مرحوم علامه پرداخته‌اند و هیچ کدام به صورت جامع و مستقل به این بحث وارد نشده‌اند.

لازم به ذکر است که در سال‌های اخیر مقالات زیادی درباره آراء علامه طباطبایی نگاشته شده که بسیاری از آنها به نظریات خاص علامه در باب موضوعات مشخص پرداخته‌اند.

۵. روش تحقیق

تحقیق حاضر از نوع نظری کتابخانه‌ای و با استفاده از روش تحلیلی - توصیفی و استنباطی است که اطلاعات مورد نیاز آن به شیوه کتابخانه‌ای جمع‌آوری، و از آثار موجود علامه طباطبایی به عنوان منابع دست اول و منابع دست دوم که آثار علامه را مورد تحلیل و نقد قرار داده‌اند در زمینه موضوع استفاده می‌شود. جمع‌آوری اطلاعات این تحقیق با ابزار

---

۱. علی الاوسی، روش علامه طباطبایی در تفسیر المیزان، (مترجم حسین میرجلیلی)، (تهران: مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۰).

فیش صورت گرفته و پس از طبقه‌بندی، تحلیل و نقد اطلاعات، پاسخ سؤال تحقیق داده خواهد شد.

۶. حدود و نقطه تمرکز تحقیق

تحقیق حاضر به لحاظ موضوعی، به بررسی معرفت دینی علامه طباطبایی می‌پردازد. اگرچه معرفت دینی محدود به زمان و مکان خاصی نیست و همه ازمنه و امکانه را شامل می‌شود، لکن چون نظریه‌ها و روش علامه طباطبایی محور بحث است، می‌توان از جهتی این تحقیق را محدود به زمان و مکان حیات علامه دانست.

۷. مفاهیم مهم تحقیق

به منظور ارائه مطالب ناگزیر از تعریف مفاهیم اساسی تحقیق هستیم تا با برداشت‌های روشن و یکسان وارد محتوای آن شویم.

۷-۱. معرفت شناسی

معرفت شناسی یا شناخت شناسی^۱ علمی است که درباره معرفت‌های انسان و ارزشیابی انواع آنها و تعیین معیار صدق و کذب‌شان بحث می‌کند.^۲ از این تعریف به دست می‌آید که منظور از معرفت و شناخت، معنایی عام و گسترده است که همه شناخت‌ها بشری را شامل می‌شود. لذا هر آنچه واژه معرفت بر آن اطلاق می‌گردد، اعم از علم حضوری و حصولی، از مباحث معرفت‌شناسی محسوب می‌گردد. و این در مقابل معنایی است که در غرب معاصر از معرفت شناسی ارائه شده و آن را مربوط به معرفت قضایا و به این شکل تعریف نموده‌اند: معرفت باور صادق موجه است.^۳

---

1. Epistemology

۲. محمد حسین‌زاده، معرفت شناسی، چاپ ششم، (قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۰)، ۱۷.

۳. همان، ۱۸.

معرفت شناسی در فلسفه، دست کم به دو معنای عام و خاص به کار می‌رود. معنای عام آن به مباحثی همچون ماهیت، دامنه، محدودیت، منابع و ... معرفت مورد تحقیق می‌پردازد و معنای خاص آن به دانشی اطلاق می‌شود که یکی از علوم را مورد مطالعه قرار می‌دهد.

۲-۷. معرفت شناسی دینی

معرفت شناسی دینی یکی از شاخه‌های معرفت شناسی خاص است که به تجزیه و تحلیل در آنچه که دینداران معرفت دینی می‌شمارند می‌پردازد. این تجزیه و تحلیل‌ها انواع و اقسام گوناگونی دارد که محور تمام آنها معرفت دینی است. معرفت شناسی دینی نگاهی است از بیرون به آنچه در حوزه معرفت دینی می‌گذرد. فقه، فلسفه، کلام، تفسیر و ... همه بخش‌هایی از معرفت دینی هستند که در اعصار متوالی به فهم علمای دین درآمده و حاصل کار عالم دینی در اختیار معرفت شناس دینی قرار می‌گیرد. لذا معرفت شناسی دینی از نوع معارف پسینی و درجه دوم است که بعد از تولد معرفت دینی زاده می‌شود و نگاهی از بیرون و از بالا به معرفت دینی است.^۱

۳-۷. مبانی معرفت دینی

هر علمی بر مبانی و پایه‌هایی استوار است که در خود آن علم بررسی نمی‌شوند، بلکه آنها را باید در جای دیگر، یعنی در فلسفه جستجو نمود. لذا هر علمی، فلسفه‌ای مخصوص به خود دارد که در آن، از بنیادهای این علم صحبت می‌شود؛ به عبارت دیگر، در فلسفه هر علم، مسائلی از آن علم مورد بررسی قرار می‌گیرند که ذاتاً ماهیت فلسفی دارند.^۲

معرفت دینی نیز به عنوان یک دانش و معرفت دارای مبانی و اصولی است که در فلسفه معرفت دینی یا همان معرفت شناسی دینی از آن بحث می‌شود. در این مباحث به مقدماتی که تصور آنها برای ورود به معرفت دینی ضروری است، از قبیل، پیش‌فرض‌ها، منابع و میزان ارزش و اعتبار آنها پس از اثبات امکان معرفت، پرداخته خواهد شد.

---

۱. محمدتقی فعالی، درآمدی بر معرفت شناسی دینی و معاصر، چاپ دوم، (قم: معارف، ۱۳۷۹)، ۲۸۳-۲۸۲.

۲. سوزان هاک، فلسفه منطوق، (ترجمه سید محمدعلی حجتی)، (قم: طه، ۱۳۸۲)، ۱۵.

۸. سازماندهی تحقیق

این اثر سعی دارد موضوع «معرفت شناسی دینی علامه طباطبایی» را در چهار فصل مورد بررسی و کاوش قرار دهد تا بتواند در پایان تصویر صحیحی از موضوع به مخاطبان ارائه نماید.

در فصل اول به بسترهایی که منجر به معرفت دینی علامه طباطبایی شده اشاره می‌شود. در ضمن این فصل، زمینه‌ها و بسترهای شخصیتی، تربیتی، معرفتی، فرهنگی و اجتماعی در حیات عادی و علمی علامه احصاء شده و به اجمال به شرح آن پرداخته خواهد شد.

فصل دوم این اثر با تعریفی از معرفت دینی و بیان منظور علامه از آن، مبانی معرفت دینی از منظر ایشان معرفی می‌گردد. در این فصل، پیش‌فرض‌هایی نام برده شده که معرفت دینی متکی بر آنان است. این پیش‌فرض‌ها یا پیش‌فرض‌های هستی شناختی‌اند مانند خداباوری، انسان باوری، دین باوری و جهان باوری، یا پیش‌فرض‌های معرفت شناختی هستند که در آن مباحث، مسأله امکان معرفت و ملاک سنجش معرفت در دین بررسی می‌شود. بخش پایانی این فصل به منابع معرفت دینی می‌پردازد و از ظواهر دینی شامل قرآن و سنت و نیز عقل، به عنوان منابع معرفت دینی نام برده می‌شود و به جایگاه اجماع در این میان اشاره خواهد شد.

فصل سوم به واکاوی روش علامه در معرفت دینی می‌پردازد. در این فصل ضمن بیان اهمیت بحث روش‌شناسی، طرق سه‌گانه کسب معرفت از منظر علامه تبیین خواهد شد. در بخشی از این فصل به هم‌خوانی این طرق سه‌گانه پرداخته می‌شود و در پایان، راهبرهای اساسی علامه در تحقیق، مورد بحث و بررسی قرار خواهد گرفت.

فصل پایانی این تحقیق مربوط به آسیب‌هایی است که معرفت دینی را تهدید می‌نماید و از جانب علامه مورد غفلت واقع نشده‌اند. لذا ضمن یک تقسیم، بعضی از آسیب‌ها مربوط به مبانی معرفت و برخی دیگر مربوط به روش‌های کسب معرفت، دانسته می‌شود و تلاش خواهد شد، نظرات علامه در این باب نیز تبیین گردد.

فصل اول:

بسترشناسی معرفت دینی

علامه طباطبایی

در زندگی انسان می‌توان عوامل متعددی را برشمرد که برآیند آنها به شکل‌گیری و ظهور شخصیت یک فرد ختم می‌شود. دین مبین اسلام نیز با عنایت به این امور، برنامه‌های زیادی برای تربیت، هدایت و سعادت انسان‌ها، که پیش از مه‌د تا بعد از لحد را در بر گرفته، ارائه نموده تا بدین وسیله بشر را به سوی کمال پیش‌بینی شده‌اش رهنمون سازد؛ چنانچه امروزه علوم تجربی نیز به این مهم رسیده‌اند که شخصیت افراد به تبع عوامل مختلف دستخوش تغییراتی می‌گردد. هرچند که این علوم، دو عامل وراثت و محیط را مهم‌تر و تأثیرگذارتر می‌دانند ولی چه بسا حادثه‌ای شخصی و جزئی، سبب تحولی عظیم در زندگی انسان شود.

حیات علامه طباطبایی سرشار از حوادثی است که خودآگاه و ناخودآگاه، تفکر وی را به سمت شکل‌گیری معرفتی در دین رهنمون ساخته‌اند که بررسی آنها می‌تواند پرده از رازهای موفقیت این عالم ربانی برداشته و در کنار این هدف، سیر معرفتی ایشان در پرداختن به معارف دینی، مکشوف می‌گردد. این فصل در قالب بسترشناسی معرفت دینی علامه طباطبایی، در حد توان آنچه در مسیر حرکت معرفتی علامه در دین، تأثیرگذار بوده را احصاء و بیان نموده است. لذا افزون بر بررسی بسترهای شخصیتی و تربیتی علامه طباطبایی، در باب بسترهای فرهنگی، معرفتی و اجتماعی حیات ایشان نیز تأملی داشته تا بتواند بهتر، مسیر حرکت و به تبع آن کنه اندیشه‌های دینی این مرد آسمانی را بکاود.

۱-۱. بسترشناسی شخصیتی و تربیتی

در ذیل این عنوان سعی شده عوامل دخیل در شکل‌گیری شخصیت علامه طباطبایی در حد توان و امکان احصاء شود.

۱-۱-۱. پرورش در بیت فضیلت

علامه محمدحسین طباطبایی در خانواده‌ای اصیل، عریق، پرافتخار و با عظمت دیده به جهان گشود. مرحوم میرعبدالوهاب حسینی حسینی، جد معروف خاندان طباطبایی است که در سمرقند متولد و سپس به تبریز منتقل شده و پیش از ظهور دولت صفویه، شیخ الاسلام آن بلاد بوده است.^۱

همه فرزندان و اعقاب او در سطحی ممتاز از فرهنگ و علم بودند و غالباً از محترمین شهر تبریز به شمار می‌آمدند. مرحوم حاجی میرزا محمدآقا طباطبایی، پدر مرحوم علامه که نسل چهاردهم مرحوم میرعبدالوهاب می‌باشد نیز خود عالم و روحانی بوده است.^۲ لذا آباء و اجداد علامه همگی تا چهارده پشت از علماء اعلام بوده‌اند و نسب ششم ایشان که آقا میرزا محمدعلی قاضی است، قاضی القضاة خطه آذربایجان بوده و تمام آن ناحیه تحت نفوذ علمی، فقهی و قضایی ایشان بوده است و روی همین جهت به قاضی ملقب و این لقب از آن زمان در اولاد و احفاد ایشان مانده است.^۳

بدیهی است که پیدایش و پرورش در چنین سلسله‌ای خود، عامل محرک و مسهلی در غور در دین و معرفت به آن است و نمی‌توان از چنین امر خطیری به سادگی گذشت لذا پتانسیل بسیار بالایی در حرکت به سمت شناخت دین در ایشان وجود داشته است.

۱-۱-۲. درک محضر اساتید بزرگ و اثرات ناشی از آن

از دیگر عواملی که در شکل‌گیری شخصیت علامه طباطبایی دخیل بوده، درک محضر اساتید بزرگ، توسط ایشان است. همان گونه که در بیانات آن مرحوم نیز یافت می‌شود، اساتید وی نقش به‌سزایی در سیر حرکت فکری او داشته‌اند. البته باید متذکر شد که تأثیر سخن استاد بر وی، تنها در دوران بلوغ و در حوزه نجف نبوده بلکه می‌توان این مسأله و تحول در او را در دوران کودکی نیز به وضوح مشاهده کرد، آنجا که می‌فرماید:

۱. جعفر سبحانی، سیمای فرزندان، (قم: مؤسسه امام صادق^(ع)، ۱۳۷۹)، جلد ۱، ۵۳۲.

۲. جمعی از نویسندگان، مرزبان وحی و خرد، (قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۱)، ۶۷.

۳. محمدحسین حسینی طهرانی، ۲۲.